

Rituelen zijn ‘in’

Liturgische en rituele studies

2013-2015

Als er één trend zichtbaar zou moeten worden in dit trendbericht liturgische en rituele studies, dan is het wel de toenemende aandacht voor de rituelen zelf. Er is sprake van een groeiende rituele praktijk, juist ook buiten de context van de kerken.

De oktober-aflevering (2015) van het tijdschrift *VolZin – magazine voor religie en samenleving* was een special onder de titel ‘Een beter mens door rituelen’. *VolZin* schreef over een ‘rituelenexplosie onder buitenkerkelijken en ongelovigen’. Als iets duidelijk wordt uit deze special, dan is het dat de aandacht voor rituelen juist ook buiten de context van de kerken groeit.

Dat blijkt ook uit een mooi, reflectief artikel van Ans Bertens in het *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging* (december 2015). Bertens is werkzaam als geestelijk verzorger in het Radboudumc in Nijmegen en zij beschrijft hoe in haar werk de vraag naar rituelen aanwezig is, vaak geuit als ‘Wat moeten wij doen?’ Samen met haar collega’s verkende ze de helende kracht van rituelen. De *wellness*-keten *Rituals*, tot slot, bracht eind 2015 een wintermagazine

uit met aandacht voor onder meer badrituelen en eindejaarsrituelen wereldwijd.

Als er één trend zichtbaar zou moeten worden in dit trendbericht liturgische en rituele studies, dan is het wel de toenemende aandacht voor de rituelen zelf, een groeiende rituele praktijk. Krachtig werd dit verwoord door mijn collega Paul Post, die naar aanleiding van de rituelen rondom de MH17 vliegcrash in het *Brabants Dagblad* een opiniebijdrage publiceerde onder de titel ‘Nederland is ritueel competent’ (29 juli 2014).

Deze trend wordt enigszins weerspiegeld in enkele algemene boeken betreffende rituelen en liturgie die in de afgelopen drie jaar zijn verschenen. Maar ik kan me toch ook niet aan de indruk onttrekken dat de studies bij deze groeiende rituele praktijk enigszins achterlopen.

De studies die in de afgelopen drie jaar zijn verschenen, deel ik voor dit trendbericht in vier categorieën in. Ten eerste zijn er de meer fundamentele, algemene studies naar rituelen en

< Marc Chagall, ‘Drie kaarsen’, 1938-1940
(particuliere verzameling)

liturgie. Ten tweede zijn er de meer specifieke studies naar levensrituelen en, ten derde, naar kerkelijke rituelen. Ten vierde is er de categorie rituelen en muziek, die tamelijk uitgebreid is vanwege het verschijnen van het *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk* in 2013.

Ritual studies

Als eerste boek noem ik hier *Worship in the network culture* van de hand van Marcel Barnard, Johan Cilliers en Cas Wepener (2014), een mooi staaltje van teamwork. Dit boek valt op omdat het enerzijds de liturgie plaatst in de huidige netwerkcultuur en anderzijds gebruikmaakt van analytische concepten die ontleend zijn aan de *ritual studies* en de theologie. Na enkele korte casusbeschrijvingen van liturgie in kerken, op internet en televisie, in de privésfeer, gaan de auteurs in op concepten uit de *ritual studies*: liminaliteit, bricolage & particulariteit, taal & stilte, beeld & geluid, *embodiment* & *performance*, spel & functie, tijd & plaats; en vervolgens op theologische concepten: sacrament & woord, eredienst & gebed. De auteurs presenteren hiermee een breed analytisch en heuristisch instrumentarium, waarbij antropologische, sociologische en theologische perspectieven bijeengehouden worden. Bovendien, en ook dat is een sterk punt van dit boek, wordt de blik verbreed doordat naast Europese auteurs en casussen ook Afrikaanse ingebracht worden.

Een tweede publicatie betreft een overzichtsartikel 'Ritual Studies', geschreven door Paul Post en verschenen in de *Oxford Research Encyclopedia of Religion* (Post 2015). Naast een korte geschiedenis van dit veld en enkele karakteristieken die deze *Ritual Studies* kenmerken,

geeft Post enkele trends, waarbij hij met name aandacht vraagt voor de rol van rituelen bij herdenkingen en voor *cyberritual*.

Een derde publicatie betreft een boek van een van de *founding fathers* van de rituele studies: Ronald Grimes. Hij publiceerde in 2014 *The Craft of Ritual Studies* (Grimes 2014). De kracht van dit boek ligt met name in het derde deel, waarin Grimes een hele reeks vragen bespreekt die bij het bestuderen van rituelen aan de orde zouden kunnen zijn. Daarmee ontwerpt hij een soort 'theorie van het ritueel', zonder zich – kenmerkend voor zijn aanpak – vast te leggen of uit te gaan van vastomlijnde definities. Daarbij daagt hij onderzoekers uit niet aan hun bureau te blijven zitten, maar het veld in te gaan. Vandaar de titel: *The Craft of Ritual Studies*.

Een vierde en laatste publicatie in deze categorie betreft een klein handzaam boekje: *Ritual. Key concepts in religion* (Stewart & Strathern 2014). Voor studenten antropologie en theologie kan dit een mooi startpunt zijn. Alle grote theoretici komen aan bod en het eindigt met een mooi hoofdstuk over 'how rituals construct values through framing' (123) en een uitgebreide bibliografie.

Levensrituelen

De toenemende aandacht voor rituelen in onze cultuur uit zich onder meer in het succes van de opleiding tot ritueelbegeleider (zie www.hetmoment.nu) en het groeiende aanbod van zowel boeken als praktijken die zich richten op levensrituelen. Dit betreft allereerst de rituelen rondom sterven en dood, zie onder meer de boeken van Aart Mak (2015) en Sabine Nijland (2015) en mijn literatuurover-

zicht uitvaartrituelen in het tijdschrift *Laetare* (Hoondert 2014). Ook noem ik hier het proefschrift van William Arfman, in 2014 verdedigd aan de Universiteit van Tilburg, over nieuwe Allerzielenrituelen. Aan de hand van deze rituelen reflecteert Arfman op de contemporaine rituele dynamiek. Zijn proefschrift is een mooi voorbeeld van een studie die ingaat op de in de inleiding beschreven groeiende rituele praktijk. Eén van zijn conclusies is dat rituele tradities meer bronnen dan richtlijnen zijn geworden. Of anders gezegd: rituelen weerspiegelen én vormen de ‘fluidity of late modernity’.

Een opmerkelijk boek, van de hand van Andrea Marco Bianca, gaat in op scheidingsrituelen (Bianca 2015). Bianca constateert een toenemende vraag naar een symboolhandeling bij scheiding en bespreekt een groot aantal scheidingsrituelen uit de domeinen kerk en religie, maar ook therapie en meditatie. Dit omvangrijke boek vraagt, naar mijn idee, om bestudering en beproeving door zowel voorgangers in de kerken als coaches en therapeuten.

Als laatste boek in deze categorie noem ik een verzamelbundel onder de titel *Aging, Ritual and Social Change* (Coleman, Koleva & Bornat 2013). Dit boek gaat in op de consequenties van de afnemende religieuze participatie. De vraag is of andere (niet-religieuze, humanistische) levensbeschouwingen of overtuigingen ouderen op dezelfde manier steun zullen bieden als religie dat deed in het verleden. Om deze vraag te bestuderen focussen de auteurs op rituelen: welke rituele veranderingen hebben zich voorgedaan en worden deze als heilzaam of als verlies ervaren; welke betekenisvolle seculiere rituelen hebben zich ontwikkeld?

Kerkelijke rituelen

Al enkele decennia is er discussie over de vernieuwde liturgie van de Rooms-Katholieke Kerk. De controverses kwamen scherp aan het licht na de publicatie door Rome van een instructie over inculturatie in 1994 (Congregatie 1995) en de instructie inzake het vertalen van liturgische teksten in 2001 (Nederlandse Bisschoppenconferentie 2002). Discussies spitsen zich toe op de vraag of liturgievernieuwing altijd een organische ontwikkeling moet zijn en, indien ‘ja’, of de liturgievernieuwing van de jaren zestig organisch genoemd kan worden; op het karakter van liturgische taal en op het rituele gehalte van de Romeinse mis.

De verschillende posities in deze discussies zijn terug te lezen in het lijvige boek *Römische Messe und Liturgie in der Moderne* (Wahle, Hoping & Haunerland 2013). Het is een verdienste van deze uitgave dat voor- en tegenstanders aan het woord komen. Zo verdedigt Uwe Michael Lang de liturgische taal als een ‘Sakralsprache’, terwijl Martin Stufleser als criterium daar tegenover stelt: functionaliteit en de mogelijkheid tot bewuste deelname. Het is mooi dat dergelijke discussies gevoerd worden, maar mij bekruipt toch het gevoel dat het gaat om achterhoedegevechten die op niet of nauwelijks te verbinden zijn met de rituele dynamiek in onze cultuur.

Johan te Velde, benedictijn te Doetinchem, schreef een mooie studie over het altaar in de rooms-katholieke traditie (Te Velde 2013). Te recht schrijft Te Velde: ‘Het altaar speelt in de katholieke liturgie een centrale maar tegelijk onderbelichte rol. Er is meer aandacht voor het kerkgebouw, het ritueel, de gebeden en de

gezangen, de functie van de celebrant, dan voor het tafelachtige voorwerp dat zich in het hart van de kerk bevindt (...)’ (13). Naast bijbelse en historische notities gaat Te Velde in op de spirituele en theologische betekenis van het altaar. Wat mij opvalt is dat hij niet ingaat op het altaar als plaats van controverse, een plaats waar macht en hiërarchie gematerialiseerd worden.

Liedboek

In 2013 verscheen het *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk* (ISK 2013), een project waaraan jarenlang gewerkt is (in eerdere nota’s was nog sprake van ‘Op weg naar Liedboek 2000’) onder leiding van Pieter Endedijk en Peter Jonkers. Uiteraard leidde de verschijning van het nieuwe *Liedboek* tot een reeks van publicaties, handleidingen, recensies en ook een proefschrift.

Een historische plaatsbepaling van het *Liedboek* en zijn inhoud wordt gegeven door Jan Smelik in *Het nieuwe Liedboek in woord en beeld* (Smelik 2013). Het meest boeiend zijn de eerste twee hoofdstukken van dit boek, waarin Smelik ingaat op het waarom van een nieuw liedboek en het proces beschrijft vanaf de eerste beleidsnota in 1995 tot het eindresultaat in 2013.

In de serie ‘Werkboekjes voor de eredienst’ verscheen een handreiking bij het *Liedboek* van de hand van Klaas Holwerda (2014).

Een meer uitgebreide handreiking werd uitgebracht onder redactie van Nienke van Anandel, onder de titel *Van horen zingen. Wegwijs in het nieuwe Liedboek* (Van Anandel 2013). Met deze ‘wegwijzer’ willen de auteurs het gesprek over muziek in de kerk op gang helpen.

Een bijzondere bijdrage aan deze reeks pu-

blicaties leverde Roel Bosch die in *Steeds weer zoeken mijn ogen naar U* ingaat op de diversiteit aan psalmen in het *Liedboek* (Bosch 2014). Bosch bespreekt achtereenvolgens de diverse tradities in de gezongen psalmen, de berijming van 1967, diverse kwesties inzake de psalmen in het *Liedboek* en de vraag naar de actualiteit van de psalmen.

Een proefschrift in relatie tot het nieuwe *Liedboek* werd in september 2015 aan de Protestantse Theologische Universiteit verdedigd door Nienke van Anandel (Van Anandel 2015). In dit proefschrift staat niet het *Liedboek* centraal, of het proces dat heeft geleid tot het *Liedboek*, maar de belangrijkste termen en hun (vaak veranderende) betekenissen. Deze discours-analytische benadering is nieuw in de liturgiewetenschap en maakt duidelijk hoezeer termen en concepten ‘floating signifiers’ zijn. ◁

Literatuur

- Anandel, N. van (2015). *Composing a Canon. Creating networks of meaning in the editorial process of the hymnbook Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk* (2013). PhD Dissertation, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam.
- Anandel, N. van (ed.) (2013). *Van horen zingen. Wegwijs in het nieuwe Liedboek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Arfman, W.R. (2014). *Ritual dynamics in late modernity: the case of the emerging field of collective commemoration*. Leiden: Sidestone Press.
- Barnard, M., Cilliers, J. & Wepener, C. (2014). *Worship in the network culture. Liturgical ritual studies. Fields and methods, concepts and metaphors* (Liturgia condenda 28). Leuven: Peeters.
- Bianca, A.M. (2015). *Scheidungsrituale. Globale Bestandsaufnahme und Perspektiven für eine glaubwürdige Praxis in Kirche und Gesellschaft*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.

- Martin (dr. M.J.M.) Hoondert is universitair docent
Muziek, Religie & Ritueel aan de Tilburg School of
Humanities.
m.j.m.hoondert@tilburguniversity.edu*

Coverafbeelding: *Marlene Dumas, 'Osama', 2010, 50x40 cm, collectie Stedelijk Museum Amsterdam*
Afbeelding blz. 14: *Marlene Dumas, 'The Mother', 2009, 180x300 cm, privé-collectie*